शारदा

नवमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

© NCERT
not to be published

0902

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

0902 – शारदा
नवमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

ISBN 978-93-5729-048-7

प्रथम संस्करण
अप्रैल 2026 चैत्र 1948

PD 500T + 1000T M

© राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, 2026

₹ 110.00

एन.सी.ई.आर.टी. वॉटरमार्क 80 जी.एस.एम. पेपर पर मुद्रित।

सचिव, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, श्री अरविंद मार्ग, नई दिल्ली 110016 द्वारा प्रकाशन प्रभाग में प्रकाशित तथा सीता फाइन आर्ट्स प्रा. लिमिटेड, प्लॉट नंबर 21, एच.एस.आई.आई. डी.सी. इंडस्ट्रियल एस्टेट, फेज़-4, सेक्टर-56, कुंडली 131001, सोनीपत, हरियाणा द्वारा मुद्रित।

सर्वाधिकार सुरक्षित

- प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को छापना तथा इलैक्ट्रॉनिकी, मशीनी, फ़ोटो प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग अथवा किसी अन्य विधि से पुन: प्रयोग पद्धति द्वारा उसका संग्रहण अथवा प्रचारण वर्जित है।
- इस पुस्तक की बिक्री इस शर्त के साथ की गई है कि प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना यह पुस्तक अपने मूल आवरण अथवा जिल्द के अलावा किसी अन्य प्रकार से व्यापार द्वारा उधारी पर, पुनर्विक्रय या किराए पर न दी जाएगी, न बेची जाएगी।
- इस प्रकाशन का सही मूल्य इस पृष्ठ पर मुद्रित है। रबड़ की मुहर अथवा चिपकाई गई पर्ची (स्टिकर) या किसी अन्य विधि द्वारा अंकित कोई भी संशोधित मूल्य गलत है तथा मान्य नहीं होगा।

रा.शै.अ.प्र.प. के प्रकाशन प्रभाग के कार्यालय

एन.सी.ई.आर.टी. कैंपस
श्री अरविंद मार्ग
नई दिल्ली 110 016 फोन : 011-26562708

108, 100 फीट रोड
हेली एक्सटेंशन, होस्डेकेरे
बनाशंकरी III इस्टेज
बेंगलुरू 560 085 फोन : 080-26725740

नवजीवन ट्रस्ट भवन
डाकघर नवजीवन
अहमदाबाद 380 014 फोन : 079-27541446

सी.डब्ल्यू.सी. कैंपस
निकट : धनकल बस स्टॉप पनिहटी
कोलकाता 700 114 फोन : 033-25530454

सी.डब्ल्यू.सी. कॉम्प्लेक्स
मालीगाँव
गुवाहाटी 781 021 फोन : 0361-2676869

प्रकाशन सहयोग

अध्यक्ष, प्रकाशन प्रभाग	:	*एम.वी. श्रीनिवासन*
मुख्य संपादक	:	*बिज्ञान सुतार*
मुख्य व्यापार प्रबंधक	:	*अमिताभ कुमार*
मुख्य उत्पादन अधिकारी (प्रभारी)	:	*दीपक जैसवाल*
सहायक संपादक	:	*मीनाक्षी*
सहायक उत्पादन अधिकारी	:	*प्रकाश वीर सिंह*

आवरण, चित्रांकन एवं ले-आउट
ग्रीन ट्री, डिज़ाइनिंग स्टूडियो प्राइवेट लिमिटेड

© NCERT not to be republished

पुरोवाक्

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

भारतीयसभ्यतायाः अवबोधपुरस्सरं जीवनमूल्यानि नैतिकमूल्यानि भारतस्य प्रतिष्ठां समतां गुणवत्तां मानवानाम् उत्तरदायित्वानि च शिक्षामुखेन पुनः संरचयितुं सङ्कल्पबद्धा इयं राष्ट्रियशिक्षानीतिः – २०२०। सैषा नीतिः भारतीयज्ञानप्रणाल्याः समन्वयेन सह आधुनिकवैश्विकपरिप्रेक्ष्ये समर्थानाम् उत्तरदायित्ववतां नागरिकाणां निर्माणं लक्ष्यीकुर्वती तेषां समग्रविकासम् अभिप्रैति।

विद्यालयीयशिक्षायाः राष्ट्रियपाठ्यचर्यारूपरेखा – २०२३ (NCF-SE 2023) विद्यालयीयान् चतुरः स्तरान् (५+३+३+४) सुव्यवस्थितरूपेण सञ्चालयितुं स्तरबद्धपाठ्यसंरचनां निर्दिशति। समीक्षात्मकचिन्तनं, सर्जनशीलतां, संवेदनशीलतां च पोषयति इयं रूपरेखा। न केवलं तावदेव अपि तु अधिगमस्य प्रतिफलाधारितदृष्टिकोणं (Learning Outcomes Orientation), दक्षताकेन्द्रितशिक्षणं (Competency-Based Education), बहुविषयाधारितं शिक्षणं (Multidisciplinary Education), नमनीयपाठ्यचर्या (Flexible Curriculum), आजीवनाध्ययनं (Lifelong Learning) च इत्येतादृशं महल्लक्ष्यं साधयितुम् इयं राष्ट्रियरूपरेखा प्रवर्तते। नवम्याः दशम्याश्च कक्षयोः पाठ्यक्रमः विद्यार्थिनः तर्कशक्तिं, विश्लेषणदृष्टिं, संवादकौशलं, सर्जनात्मकतां, निर्णयक्षमतां च विकासयति। पाठ्यक्रमोऽयं भविष्यत्कालीनशैक्षणिकक्षेत्रेषु सामाजिकक्षेत्रेषु व्यावसायिकक्षेत्रेषु च सफलतापूर्वकं छात्रान् समायोजयति।

त्रिभाषासूत्रानुसारं द्वाभ्यां भारतीयभाषाभ्यां समन्विताः तिस्रः भाषाः अनिवार्यतया छात्रैः पठनीयाः भवन्ति। तथा च विज्ञानं, गणितं, सामाजिकविज्ञानं, कलाशिक्षा, शारीरिकशिक्षा स्वास्थ्यशिक्षा, व्यावसायिकशिक्षा पर्यावरणशिक्षादयः च सामान्यतया अन्यविषयेषु समाविष्टाः भवन्ति। अनेन छात्राणां समग्रविकासः, कौशलसम्पादनं, राष्ट्रबोधः, वैश्विकदृष्टिकोणः च नित्यं संवर्धन्ते।

अस्मिन् स्तरे संज्ञानात्मकविकासस्य विमर्शात्मकचिन्तनस्य सर्जनात्मकाभिव्यक्तेः अन्तःसांस्कृतिकसंवेदनशीलतायाः च आधाररूपेण भाषाशिक्षणं परिगण्यते। विद्यालयीयशिक्षायाः राष्ट्रियपाठ्यचर्यारूपरेखा – २०२३ निर्देशानुसारं भाषाधिगमः विश्लेषणात्मकस्य विमर्शात्मकस्य सर्जनात्मकस्य च क्षमतां संवर्धयति।

एतदन्तर्गतं नीतेः परिप्रेक्षे माध्यमिकस्तरस्य संस्कृतभाषायाः पाठ्यपुस्तकं *शारदा* इति नाम्ना विरचितम्। अस्य पाठ्यपुस्तकस्य विषयविन्यासः तु भारतीयसामाजिकतायाः

© NCERT not to be republished

सांस्कृतिकतायाः भौगोलिकतायाः च प्रतिरूपं वर्तते। सतीषु नैकासु विविधतासु एकताप्रधाना इयं भारतभूमिः सर्वजनैक्यं प्रतिपादयति। पाठ्यपुस्तकेऽस्मिन् प्राचीनार्वाचीनविषययोः सङ्गमः दृश्यते। संस्कृतभाषायां विद्यमानविज्ञानेन सह आधुनिकभारतीयाः विषयाः अपि अत्र सम्मिलिताः वर्तन्ते। अनेन छात्राः संस्कृतभाषामाध्यमेन आधुनिकतामपि शिक्षन्ते। सामाजिकव्यवस्था नैतिकता वैज्ञानिकता प्रौद्योगिकता मानवीयसम्बद्धता च इत्येतादृशाः अनेके व्यावहारिकविषयाः पाठेषु अतिरिक्तविषयेषु च उपनिबद्धाः सन्ति। संस्कृतं भारतीयज्ञानप्रणाल्याः पृथग्भूतं न इत्यतः अत्र सहजतया भारतीयज्ञानप्रणालीभूताः विषयाः नैके अन्तर्निहिताः दृश्यन्ते।

पाठ्यपुस्तकेऽस्मिन् अनुभवाधारिताध्ययनाय परिवेशः उपकल्पितः वर्तते। छात्राः स्वाध्याये प्रवृत्ताः तदर्थं पाठ्यपुस्तकमिदं स्वाध्यायकेन्द्रितं वर्तते। अस्मिन् पाठ्यक्रमे श्लोकानाम् अन्वयक्रमः दर्शितः, सोदाहरणं व्याकरणांशाः प्रतिपादिताः, कठिनपदानाम् अर्थाः हिन्दी-आङ्ग्लभाषयोः प्रदत्ताः, पाठ्यविषयाश्च सचित्रं विन्यस्ताः वर्तन्ते। तथैव अस्मिन् पुस्तके परियोजनाकार्याणि स्वाध्ययनप्रवृत्तयः, संवादाधारितक्रियाः च समाविष्टाः सन्ति। प्रतिपाठं QR-सङ्केतसमावेशेन स्फूर्तसंसाधनप्राप्तिः (Digital Learning) भवति।

इदं पाठ्यपुस्तकं केन्द्रीयाध्ययनसंसाधनरूपेण स्वीकृतं वर्तते। अस्य प्रभावपूर्वक-क्रियान्वयनाय नैकविधप्रयत्नाः भवेयुः, यथा विविधग्रन्थालयेषु स्फूर्तमाध्यमेषु च अस्य पुस्तकस्य उपयोगिता स्यात्, पोषकाः सामाजिकाश्च अस्य अध्ययनं कुर्युः।

राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद् अस्य पाठ्यपुस्तकनिर्माणे संलग्नानां विषयविशेषज्ञानां, शिक्षाशास्त्रविदां, अभ्यासशीलशिक्षकाणां, पाठ्यपुस्तकविकासगणसदस्यानां समीक्षकाणां च योगदानं स्मारं स्मारम् औपचारिकरूपेण कृतज्ञताम् आविष्करोति।

आशास्महे यत् *शारदा* इति पाठ्यपुस्तकं छात्रान् गम्भीरचिन्तनाय आत्मविश्वासपूर्वकसंवादाय अस्माकं राष्ट्रस्य विश्वस्य च बौद्धिकसामाजिकजीवने सविवेकं सहभागितायै च प्रेरयिष्यति इति।

भविष्यत्संस्करणेषु गुणवर्धनार्थं तत्रभवतां समेषां हितचिन्तकानाम् अभिप्रायाः सादरम् आमन्त्र्यन्ते।

प्रो. दिनेशप्रसादसकलानी
निदेशकः
राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नव-देहली

मार्च २०२६
नव-देहली

© NCERT not to be republished

भूमिका

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

देवभूमिरियं भारतभूमिः सर्वदा विश्ववन्द्या विश्वमान्या च। अस्याः भारतभूमेः आत्मा भवति इदं संस्कृतम्। तेन संस्कृतेन संस्कृताः खलु वयं भारतीयाः। संस्कृतिः भाषाधारिता भवति। सैषा भारतीया उदात्ता संस्कृतिः संस्कृताश्रिता वर्तते। अत एव उच्यते — "भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा"। ते खलु अस्माकं पूर्वजाः ऋषिमुनयः अनया भाषया ज्ञानविज्ञानतत्त्वानि निगदितवन्तः। प्राचीनकाले भारतीयविज्ञानिनः ऋषिमुनयः अन्तरिक्षविज्ञानं (Space Science) वास्तुकला (Architecture) इत्यादिषु बहुषु विषयेषु निष्णाताः आसन्। यथा — आर्यभटीये "छादयति शशी सूर्यं शशिनं महती च भूच्छाया ॥" The moon covers the sun (solar eclipse), and the great shadow of the earth covers moon (lunar eclipse), तेषां विज्ञानम् अन्यैः सह तोलयितुं न शक्यम्। यथा वाल्मीकिना उच्यते — "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः" तथा तेषां ज्ञानस्य साम्यं न किञ्चित् प्राप्तुमर्हति। आधुनिकविज्ञानापेक्षया ते बहु अग्रवर्तिनः आसन्। तादृशं ज्ञानम् अस्माकम् ऋषिमुनयः कूटरूपेण संस्कृतश्लोकेषु मन्त्रेषु उपनिषत्सु शास्त्रादिषु च निबद्धवन्तः। तादृशं ज्ञानम् अस्माकं शिक्षणक्षेत्रेषु पुनरानेतुं राष्ट्रियशिक्षानीतिः – २०२० भारतीयज्ञानपरम्परां न्यरूपयत्। सा च भारतीयज्ञानपरम्परा आन्तरिकतया संस्कृतभाषायामेव वर्तते इत्यतः संस्कृतच्छात्राः अधिकलाभान्विताः भविष्यन्ति। संस्कृतच्छात्राः संस्कृतभाषाद्वारा शास्त्रीयग्रन्थान् पठेयुः, शास्त्रेषु वैज्ञानिकशोधकार्याणि कुर्युः, तेषु निबद्धं ज्ञानं बहिरानयेयुः चेति धिया पाठ्यपुस्तके अनेके विचाराः सरलतया उल्लिखिताः सन्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतेः अनुगुणं पाठ्यपुस्तकानि स्वाध्यायकेन्द्रितानि स्युः। अध्यापकाः छात्रान् पुस्तकानां पठनाय प्रेरयेयुः। छात्राः स्वप्रयत्नेन नैकानि पुस्तकानि पठेयुः। विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च पठनशीलाः स्वाध्यायतत्पराः छात्राः निर्मेयाः स्युः। तदर्थं शिक्षकाः मार्गदर्शकाः सन्तः छात्रान् सज्जीकुर्युः। एतदर्थं पाठ्यपुस्तकरचनासन्दर्भे एतादृशानि नैकानि उद्देश्यानि मनसि निधाय नवम्याः कक्षायाः पाठ्यपुस्तकस्य रचना कृता। विशेषरूपेण अध्यापकाः छात्राश्च पुस्तकस्य मूलोद्देश्यानि

© NCERT not to be republished

ज्ञात्वा पठन-पाठनकार्येषु प्रवृत्ताः भवेयुः। नवम्याः पाठ्यपुस्तकेऽस्मिन् आहत्य एकादश पाठाः वर्तन्ते। प्रत्येकं पाठः नूतनमनुभवं ज्ञानं च प्रददाति। राष्ट्रियशिक्षानीतौ उक्तरीत्या पाठेषु मानवीयमूल्यानि जागतिकमूल्यानि सामाजिकमूल्यानि सांस्कृतिकमूल्यानि च विशेषरूपेण उपनिबद्धानि सन्ति। पञ्चकोषाणां विश्वबन्धुत्वस्य शान्तेः एकतायाः जीवकारुण्यस्य देशभक्तेः भारतीयेतिहासस्य महाभारतरामायणयोः जैनसम्प्रदायस्य च पाठाः अत्र सन्निविष्टाः सन्ति। एतैः पाठैः सह उत्तमजीवननिर्वहणाय व्यावहारिकज्ञानम् आर्थिकज्ञानं तन्त्रज्ञानं पर्यावरणशिक्षादयः चापि अत्र योजिताः सन्ति। ज्ञाताद् अज्ञातम्, सरलात् कठिनम्, स्थूलात् सूक्ष्ममित्यादीनां शिक्षणसूत्राणां तथैव रुचिसिद्धान्तादीनां शिक्षणसिद्धान्तानाम् आधारेण पाठाः अस्मिन् पुस्तके उपनिबद्धाः सन्ति।

पुस्तकेऽस्मिन् सुभाषितानां पङ्क्तयः पाठानां शीर्षकरूपेण प्रदत्ताः। अनेन छात्राः सहजतया तानि वाक्यानि सुभाषितानां पङ्क्तीः च नित्यजीवने व्यवहारे वा उपयोक्तुं शक्नुवन्ति, यतः कक्षासु छात्राः सामान्यतः पाठानां नामानि जानन्ति इति अध्यापकानाम् अनुभवः वर्तते एव। छात्राः समानपाठं न्यूनातिन्यूनं दिनत्रयं दिनचतुष्टयं वा पठन्ति। तथैव पाठानां शीर्षकाणि बृहद्भिः अक्षरैः उल्लिखितानि। छात्राः यदा यदा पुस्तकस्य उद्घाटनं कुर्वन्ति तदा तदा पाठानां नामानि पठन्ति। पौनःपुन्येन तेषां दर्शनेन पाठानां शीर्षकाणि स्मृतिपथे तिष्ठन्ति। एवं पाठानां शीर्षकैः अपि भाषाभ्यासः मानवीयमूल्यानि नीतयः च अवबुध्यन्ते। पाठानां शीर्षकाणि इव पाठगतभागानाम् अपि शीर्षकाणि पूर्णवाक्येन दत्तानि। शब्दार्थः यत्र प्रदत्तः तत्र शीर्षकं "सर्वं शब्देन भासते" इति वर्तते। "अभ्यासाद् जायते सिद्धिः" इति वाक्येन एव अभ्यासानाम् आरम्भः भवति। तेन स्वाभाविकतया छात्राः ज्ञास्यन्ति यद् जीवने किमपि साधनीयं चेत् अभ्यासः करणीयः इति 'Practice makes perfect'। "स्वाध्यायान्मा प्रमदः" इति शीर्षकान्तर्गतम् अतिरिक्तज्ञानं छात्रेभ्यः भारतीयज्ञानपरम्परां बोधयति। पाठ्यपुस्तकस्यान्ते छात्रेभ्यः विविधगतिविधयः प्रदत्ताः सन्ति। रचनात्मकाः, तार्किकाः, भाषाकौशलान्तर्गताः, तन्त्रज्ञानान्तर्गताः, क्रीडात्मकाः, समालोचनात्मकाः, सामूहिकाश्च क्रियाकलापाः बहवः प्रदत्ताः सन्ति। तादृशैः गतिविधिभिः छात्राः सोत्साहं विषयान् अधिगच्छन्ति। अतः एव गतिविधिभिः क्रियाकलापैः छात्राः विषयान् अवगच्छन्तु इत्यतः तस्य शीर्षकमपि "यस्तु क्रियावान् मनुजः स विद्वान्" इति उपस्थापितम्। येन केवलं ज्ञानेन न कोऽपि विद्वान् भवति अपितु ज्ञातविषयस्य क्रियान्वयनेन विद्वान् भविष्यति इति स्पष्टम् अवगच्छन्ति छात्राः। अतः क्रियान्वयनार्थं व्यवहारार्थं कार्यार्थं वा अधिकं बलं प्रदत्तं वर्तते।

© NCERT not to be republished

संस्कृतभाषा सर्वासां भारतीयभाषाणां पोषिका वर्तते इति विदितमेव। अतः पाठ्यपुस्तके यत्र शब्दार्थाः प्रदत्ताः तत्रापि संस्कृतविग्रहेण पदपरिचयेन च सह हिन्दीभाषया आङ्गलभाषया च अर्थाः प्रदत्ताः। न केवलं तावत् अपि तु मातृभाषया छात्रेभ्यः तदर्थान् लेखितुम् अवसरः प्रदत्तः। अनेन संस्कृतभाषया सह अन्यासां भाषाणां पोषणं वर्धनं च भवति। छात्राः संस्कृतेन सह इतरभाषाः अपि पठिष्यन्ति। पाठेषु सन्दर्भानुगुणम् अपेक्षितस्थानेषु वर्णमयचित्राणि वर्तन्ते। छात्राः चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावं सहजतया अवगच्छन्ति। मनोवैज्ञानिकदृष्ट्यापि पाठ्यपुस्तकेषु चित्राणां महद्योगदानं भवति। चित्राणि दीर्घकालं यावत् छात्राणां बुद्धौ तिष्ठन्ति। तैः चित्रैः छात्राः पाठस्य भावं चिरं स्मरन्ति। एतादृशं वर्णोपेतं सचित्रं पाठ्यपुस्तकं बालानां सुखबोधाय भवति।

श्रवणं भाषणं पठनं लेखनं चेति भाषाज्ञानस्य आधारभूतानि भाषाकौशलानि भवन्ति। एतेषां समीचीनाभ्यासेन एव भाषायां दक्षतां प्राप्तुं शक्नोति कश्चित्। तदर्थं चतुर्णां कौशलानां विकासाय अपेक्षिता सामग्री पाठ्यपुस्तके समायोजिता वर्तते। छात्राः भाषाध्ययनात् शास्त्राध्ययनं संस्कृतवाङ्मयाध्ययनं च कुर्युः। संस्कृतवाङ्मयज्ञानार्थं व्याकरणादीनां शास्त्राणाम् अध्ययनम् अनिवार्यं भवति। ततःपरमेव संस्कृतवाङ्मये विद्यमानं ज्ञानं विज्ञानं च बहिरानेतुं शक्यते। "हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये" ॥ अतः पुस्तकमिदं सर्वतोमुखं प्रशस्तमिति भावयेऽहम्। अथ च पाठ्यपुस्तकानि नैरन्तर्येण विकसनशीलानि भवेयुः। अस्य पुस्तकस्य अध्येतारः अध्यापयितारो वा यत्र यत्र गुणवर्धनार्थं दोषपरिहारार्थं वा अवसरं पश्यन्ति तस्य ज्ञापनार्थं ते सदा स्वागतार्हाः।

समन्वयकः

जतीन्द्र-मोहन-मिश्रः
आचार्यः, भाषाशिक्षाविभागः
रा.शै.अ.प्र.प. नव-देहली

© NCERT not to be republished

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः,
भारतं
[**सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादि, सम्प्रदायनिरपेक्षं,**
लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं][१]
तस्य समस्तान् नागरिकांश्च
सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च – **न्यायं,**
विचारस्य, अभिव्यक्तेः,
आस्थायाः, धर्मस्य, उपासनायाश्च – **स्वतन्त्रतां,**
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च – **समतां**
प्रापयितुं,
तेषु सर्वेषु च व्यक्तिगौरवस्य
[राष्ट्रस्य एकतायाः, अखण्डतायाश्च][२] सुनिश्चायिकां – **बन्धुतां**
वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः
अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्
अद्य, खिस्तीये १९४९-तमे वर्षे नवम्बर-मासस्य २६-तमे दिने
(२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ)
अत्र इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्, स्वेभ्यः
समर्पितं च कुर्मः।

---

१ संविधानस्य (द्विचत्वारिंशत्तमं संशोधनम्) अधिनियमः, १९७६ इत्यस्य २-अनुभागेन "सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यम्" इति एतेभ्यः शब्देभ्यः प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

२ उपर्युक्तस्य अधिनियमस्य उक्तेन अनुभागेन "राष्ट्रस्य एकतायाः" इति एताभ्यां शब्दाभ्यां प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

राष्ट्रिय-पाठ्यक्रम-शिक्षणाधिगम-सामग्री-समितिः
(एन्.एस्.टी.सी.)

महेशचन्द्रः पन्तः, *कुलाधिपतिः*, राष्ट्रिय-शैक्षिक-योजना-प्रशासन-संस्थानम् — **अध्यक्षः**

मञ्जुलः भार्गवः, *आचार्यः*, प्रिन्सटन-यूनिवर्सिटी, यू.एस्.ए. — **सह-अध्यक्षः**

सुधा मूर्तिः, *प्रतिष्ठिता लेखिका शिक्षाविद् च*

शेखरः माण्डे, *पूर्व-महानिदेशकः*, सी.एस्.आई.आर्. तथा *आचार्यः*, सावित्रीबाई-फुले-पुणे-विश्वविद्यालयः, पुणे

सुजाता रामदोरई, *आचार्या*, ब्रिटिश्-कोलम्बिया-विश्वविद्यालयः, कनाडा

शङ्करः महादेवन्, *संगीत-विशेषज्ञः*, मुम्बई

यू. विमलकुमारः, *निदेशकः*, प्रकाश-पादुकोण-बैडमिण्टन्-अकादमी, बेङ्गळूरुः

सुरीना राजन्, *आई.ए.एस.*, हरियाणा (सेवानिवृत्ता) तथा *पूर्व-महानिदेशिका*, हरियाणा-लोकप्रशासन-संस्थानम् (एच्.आई.पी.ए.)

चमूकृष्णः शास्त्री, *अध्यक्षः*, भारतीय-भाषा-समितिः, शिक्षा-मन्त्रालयः, भारत-सर्वकारः

संजीवः सान्यालः, *सदस्यः*, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम्.)

गजाननः लोण्ढे, *अध्यक्षः*, कार्यक्रम-कार्यालयः (प्रोग्राम्-ऑफिस्), एन्.एस्.टी.सी.

रेबिनः छेत्री, *निदेशकः*, एस्.सी.ई.आर्.टी., सिक्किमः

प्रत्यूषकुमारः मण्डलः, *आचार्यः संकायाध्यक्षः* (अनुदेशः) च, क्षेत्रीय-शिक्षणसंस्थानम्, रा.शै.अ.प्र.प., मैसूरु, कर्नाटकः

दिनेशकुमारः, *आचार्यः* तथा *संकायाध्यक्षः* (अनुसन्धानम्), रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

कीर्तिः कपूरः, *आचार्या* (सेवानिवृत्ता), भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

रञ्जना अरोड़ा, *आचार्या अध्यक्षा च*, पाठ्यचर्या-अध्ययन-विकास-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली — **सदस्य-सचिवा**

© NCERT not to be republished

गांधी जी का जंतर

तुम्हें एक जंतर देता हूँ। जब भी तुम्हें संदेह हो या तुम्हारा अहम् तुम पर हावी होने लगे, तो यह कसौटी आज़माओ :

जो सबसे गरीब और कमज़ोर आदमी तुमने देखा हो, उसकी शक्ल याद करो और अपने दिल से पूछो कि जो कदम उठाने का तुम विचार कर रहे हो, वह उस आदमी के लिए कितना उपयोगी होगा। क्या उससे उसे कुछ लाभ पहुँचेगा? क्या उससे वह अपने ही जीवन और भाग्य पर कुछ काबू रख सकेगा? यानी क्या उससे उन करोड़ों लोगों को स्वराज्य मिल सकेगा, जिनके पेट भूखे हैं और आत्मा अतृप्त है?

तब तुम देखोगे कि तुम्हारा संदेह मिट रहा है और अहम् समाप्त होता जा रहा है।

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितिः

अध्यक्षः, संस्कृत-भाषा-उप-समूहः

चान्दकिरणः सलूजा, *न्यासी निदेशकः च*, संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानम्, नव-देहली

संस्कृत-भाषा-उप-समूहः

कुमारः बागेवाडिमठः, *सहायकाचार्यः*, शिक्षा विभागः, राष्ट्रिय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

दिवाकरः शर्मा, *टी.जी.टी.-संस्कृतम्*, पीएम्.श्री. केन्द्रीयविद्यालयः क्र. 2, ए.एफ्. एस्., ग्वालियरम्, मध्यप्रदेशः

मुकेशकुमारः, *सहायकाचार्यः*, सनातनधर्म-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालयः, डोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

वाचस्पतिनाथः झा 'मणिः', *सहायकाचार्यः*, भाषाशिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान प्रशिक्षण परिषद्, नव-देहली

वीरेन्द्रकुमारः पाठकः, शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नव-देहली

वन्दना जे., *शैक्षणिक-निदेशिका*, शारदा-गुरुकुलम्, चेम्मण्डा, त्रिशूरः, केरला

संभाजिः विट्ठलः पाटीलः, *सहायकाचार्यः*, डेक्कन कॉलेज, पुणे, महाराष्ट्रम्

सिद्धार्थः ए. भार्गवः, *मुख्य-परामर्शकः*, एन्.एस्.टी.सी.– कार्यक्रम-कार्यालयः (प्रोग्राम् ऑफ़िस्), निदेशकः, ओं शान्तिधाम – वेद-गुरुकुलम्, बेङ्गळूरुः, कर्नाटकः

सूर्यमणिः भण्डारी, *सहायकाचार्यः*, व्याकरणविभागः, केंद्रिय-संस्कृत-महाविद्यालयः, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डम्

सुशान्तकुमारः रायः, *सहायकाचार्यः*, शिक्षाविभागः, केंद्रिय-संस्कृत-महाविद्यालयः, सदाशिव-परिसरः, पुरी, ओडिशा

सदस्य-समन्वयकः

जतीन्द्र-मोहन-मिश्रः, *आचार्यः*, भाषाशिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नव-देहली

सह-समन्वयकः

देवकीनन्दनः शर्मा, *सहायकाचार्यः*, भाषाशिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नव-देहली

© NCERT not to be republished

राष्ट्र–गीतम्

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्।
सुजलां सुफलां मलयज–शीतलाम्
शस्य–श्यामलां मातरम्,
वन्दे मातरम्॥

शुभ्र–ज्योत्स्ना–पुलकित–यामिनीम्
फुल्ल–कुसुमित–द्रुमदल–शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर–भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम्,
वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्॥

सत्यमेव जयते

'वन्दे मातरम्' इति गीतं बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्याय-महोदयेन रचितस्य काव्यस्य आदिमः अंशः अस्ति, यत् संस्कृत-भाषायां गुम्फितम् अस्ति। इदं गीतं स्वातन्त्र्य-संग्रामे भारतवासिनां नितरां प्रेरणाप्रदम् आसीत्। २४.०१.१९५० इति दिनाङ्के भारतस्य राष्ट्रपतिः डा. राजेन्द्र-प्रसादः संविधान-सभायाम् एवम् उद्घोषितवान् – " 'वन्दे मातरम्' यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य उद्दीपने काञ्चित् ऐतिहासिकीं भूमिकां निरूढवत्, तत् राष्ट्र-गानेन "जन-गण-मन" इत्यनेन सह समानरूपेण सम्मानितं भविष्यति, समानं च महत्त्वं धारयिष्यति।"

कृतज्ञता

पाठ्यपुस्तकस्यास्य निर्माणप्रक्रियायां मार्गदर्शने समीक्षायां च बहुमूल्ययोगदानार्थं राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा-पर्यवेक्षणसमितेः सदस्यैः सह अध्यक्षाय संस्कृतभाषायाः पाठ्यचर्या-क्षेत्रसमूहस्य सर्वसदस्येभ्यः अन्येभ्यः अन्तःसम्बन्धिविषयाणां पाठ्यचर्याक्षेत्रसमूहानाम् अध्यक्षेभ्यः सदस्येभ्यश्च कार्तज्ञ्यं प्रकटयति।

प्रो. मीरा-भार्गव-महाशया पुस्तकस्य कात्स्न्र्येन पुनरीक्षणं कृत्वा प्रतिपुष्टिप्रदानेन अस्मान् अनुगृहीतवती। तदर्थं ताभ्यः भूरिशः धन्यवादान् ज्ञापयामः।

तथैव प्रो. विजयपालशास्त्रिमहोदयः अनेकविधमार्गदर्शनेन अस्मान् उपकृतवन्तः तदर्थं तेभ्यः हार्दां कृतज्ञतां विनिवेदयामः।

प्रो. सूर्यमणिः रथः, सेवानिवृत्तः *आचार्यः*, साहित्यविभागः, केन्द्रीयसंस्कृत-विश्वविद्यालयः-सदाशिवपरिसरः, पुरी, प्रो. सीमाचलः पण्डा, सेवानिवृत्तः *आचार्यः*, संस्कृतविभागः सर्वकारीय-महिला-महाविद्यालयः, पुरी, डॉ. कालीप्रसन्नः शतपथी, *प्राक्तनः* माध्यमिक-संस्कृतविशेषज्ञः, तथा च *उपाध्यक्षः*, दिव्यजीवनसङ्घः, केन्द्रापडा, डॉ. विपिनविहारी शतपथी, *पूर्वः संस्कृत-आचार्यः*, रेभेन्सा कलिजिएट् विद्यालयः, कटकं च पुस्तकस्य समीक्षणे पुनर्निरीक्षणे प्राधान्येन सहयोगं कृतवन्तः तदर्थं वयं कृतज्ञाः।

डॉ. स्नेहलता मिश्रः, *सहायिकाचार्या* शिक्षाशास्त्रविभागः केन्द्रीयसंस्कृत-विश्वविद्यालयः-सदाशिवपरिसरः, पुरी, डॉ. स्नेहः बंसलः, *सहायिकाचार्या* विशेष-आवश्यकतासमूह-शिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नव-देहली विशिष्टच्छात्राणां कृते गतिविधीनां निर्माणे सहयोगं कृतवत्यौ तथा च डॉ. मनीषः शर्मा, *सहायकाचार्यः*, भाषाशिक्षाविभागः राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद् पुनरीक्षणकार्ये सहायतां कृतवान्; एतदर्थं तेभ्यः धन्यवादाः प्रदीयन्ते।

वरिष्ठशोध-सहायकः श्रीबालमुकुन्दः, *कनिष्ठपरियोजनाध्येतारः* श्रीः विशालः त्यागी, श्रीः सूर्यप्रकाशः नौटियालः, सुश्रीः चाँदनी शर्मा, सुश्रीः शाश्वती भारद्वाजः, श्रीः मनीषः तथा च विविधासु प्रक्रियासु यथायोग्यं सहायतां दत्तवन्तः अतः तेभ्यः साधुवादाः समर्प्यन्ते।

© NCERT not to be republished

अस्य पुस्तकस्य अन्तिमस्य रूपस्य प्रदानाय प्रकाशनप्रभागं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामः। पाठ्यपुस्तकस्य संपादने *सहायकसंपादिकां* (संविदा) पारुलः त्यागी, अलका दिवाकरः, *प्रूफरीडर* प्रति तथा च प्रकाशन-विभागे *डी.टी.पी. प्रकोष्ठस्य प्रभारिणं* पवनकुमार-बरियारं प्रति धन्यवादं प्रकटयामः। रा.शै.अ.प्र.प. इत्यस्य प्रकाशन-प्रभागे संविदारूपेण कार्यरताः *डी.टी.पी.-संचालकाः* विपनकुमारः शर्मा, बिट्टूकुमारः महतो, अनीता कुमारीः, मनोजकुमारः च, एतान् प्रति अपि धन्यवादान् समर्पयामः।

© NCERT not to be republished

भारत का संविधान

भाग-3 (अनुच्छेद 12-35)
(अनिवार्य शर्तों, कुछ अपवादों और युक्तियुक्त निर्बंधन के अधीन)
द्वारा प्रदत्त

मूल अधिकार

समता का अधिकार

- विधि के समक्ष एवं विधियों के समान संरक्षण;
- धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग या जन्मस्थान के आधार पर;
- लोक नियोजन के विषय में;
- अस्पृश्यता और उपाधियों का अंत।

स्वातंत्र्य-अधिकार

- अभिव्यक्ति, सम्मेलन, संघ, संचरण, निवास और वृत्ति का स्वातंत्र्य;
- अपराधों के लिए दोष सिद्धि के संबंध में संरक्षण;
- प्राण और दैहिक स्वतंत्रता का संरक्षण;
- छः से चौदह वर्ष की आयु के बच्चों को निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा;
- कुछ दशाओं में गिरफ्तारी और निरोध से संरक्षण।

शोषण के विरुद्ध अधिकार

- मानव के दुर्व्यापार और बलात् श्रम का प्रतिषेध;
- परिसंकटमय कार्यों में बालकों के नियोजन का प्रतिषेध।

धर्म की स्वतंत्रता का अधिकार

- अंतःकरण की और धर्म के अबाध रूप से मानने, आचरण और प्रचार की स्वतंत्रता;
- धार्मिक कार्यों के प्रबंध की स्वतंत्रता;
- किसी विशिष्ट धर्म की अभिवृद्धि के लिए करों के संदाय के संबंध में स्वतंत्रता;
- राज्य निधि से पूर्णतः पोषित शिक्षा संस्थाओं में धार्मिक शिक्षा या धार्मिक उपासना में उपस्थित होने के संबंध में स्वतंत्रता।

संस्कृति और शिक्षा संबंधी अधिकार

- अल्पसंख्यक-वर्गों को अपनी भाषा, लिपि या संस्कृति विषयक हितों का संरक्षण;
- अल्पसंख्यक-वर्गों द्वारा अपनी शिक्षा संस्थाओं का स्थापन और प्रशासन।

सांविधानिक उपचारों का अधिकार

- उच्चतम न्यायालय एवं उच्च न्यायालय के निर्देश या आदेश या रिट द्वारा प्रदत्त अधिकारों को प्रवर्तित कराने का उपचार।

भारत का संविधान

भाग 4क

नागरिकों के मूल कर्तव्य

अनुच्छेद 51 क

मूल कर्तव्य – भारत के प्रत्येक नागरिक का यह कर्तव्य होगा कि वह –

(क) संविधान का पालन करे और उसके आदर्शों, संस्थाओं, राष्ट्रध्वज और राष्ट्रगान का आदर करे;

(ख) स्वतंत्रता के लिए हमारे राष्ट्रीय आंदोलन को प्रेरित करने वाले उच्च आदर्शों को हृदय में संजोए रखे और उनका पालन करे;

(ग) भारत की संप्रभुता, एकता और अखंडता की रक्षा करे और उसे अक्षुण्ण बनाए रखे;

(घ) देश की रक्षा करे और आह्वान किए जाने पर राष्ट्र की सेवा करे;

(ङ) भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करे जो धर्म, भाषा और प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभावों से परे हो, ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो महिलाओं के सम्मान के विरुद्ध हों;

(च) हमारी सामासिक संस्कृति की गौरवशाली परंपरा का महत्त्व समझे और उसका परिरक्षण करे;

(छ) प्राकृतिक पर्यावरण की, जिसके अंतर्गत वन, झील, नदी और वन्य जीव हैं, रक्षा करे और उसका संवर्धन करे तथा प्राणिमात्र के प्रति दयाभाव रखे;

(ज) वैज्ञानिक दृष्टिकोण, मानववाद और ज्ञानार्जन तथा सुधार की भावना का विकास करे;

(झ) सार्वजनिक संपत्ति को सुरक्षित रखे और हिंसा से दूर रहे;

(ञ) व्यक्तिगत और सामूहिक गतिविधियों के सभी क्षेत्रों में उत्कर्ष की ओर बढ़ने का सतत प्रयास करे, जिससे राष्ट्र निरंतर बढ़ते हुए प्रयत्न और उपलब्धि की नई ऊँचाइयों को छू सके; और

(ट) यदि माता-पिता या संरक्षक है, छह वर्ष से चौदह वर्ष तक की आयु वाले अपने, यथास्थिति, बालक या प्रतिपाल्य को शिक्षा के अवसर प्रदान करे।

पाठानुक्रमणिका

			पृष्ठाङ्काः
पुरोवाक्			*iii*
भूमिका			*v*
सरस्वतीप्रार्थना			*xviii*
१.	प्रथमः पाठः	सत्यं शिवं सुन्दरं संस्कृतम्	1
२.	द्वितीयः पाठः	सुखस्य मूलं धर्मः धर्मस्य मूलम् अर्थः	9
३.	तृतीयः पाठः	आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति सः पण्डितः	22
४.	चतुर्थः पाठः	न खलु वयस्तेजसो हेतुः	38
५.	पञ्चमः पाठः	एषा सा कृतकबुद्धिः मानवबुद्धेः सहकरी	51
६.	षष्ठः पाठः	मनःपूतं समाचरेत्	67
७.	सप्तमः पाठः	उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत्	79
८.	अष्टमः पाठः	अन्नाद् आनन्दं प्रति	92
९.	नवमः पाठः	कृतं प्रतिकृतं भूयादेष धर्मः सनातनः	112
१०.	दशमः पाठः	*णमो अरिहन्ताणम्*	127
११.	एकादशः पाठः	वर्णोच्चारण-शिक्षा २	145
(क)	परिशिष्टम् १	अन्वयः	161
(ख)	परिशिष्टम् २	समासः	167
(ग)	परिशिष्टम् ३	वाच्यम्	177
(घ)	परिशिष्टम् ४	शब्दरूपाणि	184
(ङ)	परिशिष्टम् ५	धातुरूपाणि	199

© NCERT not to be republished

सरस्वतीप्रार्थना

शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां
शीतांशुखण्डोज्ज्वलाम्
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं
विद्यां च हस्ताम्बुजैः।
विभ्राणां कमलासनां त्रिनयनां
वाग्देवतां सुस्मितां
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं
सिद्धिप्रदां **शारदाम्**॥

© NCERT not to be republished